

С. ЄФРЕМОВ

Між двома...

60101/10/14
справи,
б 4.

Сергій Єфремов.

Між двома душами.

Микола Гоголь.

Видавництво
„ВІК”

Одбиток з „Ради“.

У Київі, 1909.
З друкарні 1-ої Київ. Друкар. Спілки, Трьохсв. 5.

10
Наші справи,
№ 4.

Сергій Єфремов.

Між двома душами.

2848
(300)
Микола Гоголь.

16306

кр. № 0802. УССР - 1965

Видавництво
„ВІК“.

Львів. Бібліотека
А.І. УРСР

Одбиток з „Ради“.

2375

У Києві, 1909.
З друкарні 1-ої Київ. Друкар. Спідки, Трьохсв. Б.

Гоголь...

Трудно, здається, вишукати серед історичних особ другу більш дізгармоничну постать, так вигадливо сплетену з позверхових та внутрішніх суперечностей і контрастів, як та, що нагадує нам це відоме кожній освіченій людині наймення. Тупий школяр—і геніяльний письменник; великий гуморист, сміхотун та вигадчик—і не менший песимист; признаний реаліст, батько „натуральної школи“ в російському письменстві—і неокраїнний мистик; прихильник особистого морального самосовершенствования—і джерело протесту проти громадського ладу; малоосвічений гімназист—і професор та автор *in spe* грандіозних наукових праць, яким не судилося, звичайно, побачити світа; українець, що з пієтизмом та любовію ставився до рідного краю—і виключно російський письменник, що жадного рядка рідною мовою, окрім одного приватного листа, не лишив у своїй літературній спадщині... Можна б ще довго ставити одну з другою поруч такі суперечности в цій багато обдарованій з

природи натурі; можна б ілюструвати їх фактами не тільки з біографії, але теж і з літературної його долі аж до наших часів, коли найменням цього великого чоловіка, мов щитом, закривається тупа реакція, коли з його силкується де-хто зробити спеціальну зброю проти українського письменства і всього взагалі українського національного руху.

Трагична натура і трагична доля її.

Нас, українців, oprіче загального характеру цієї трагедії, цікавить найдужче і ще одна, спеціальна, сторона її, а саме—стосунки Гоголя до ідеї українського національного відродження і, навпаки, стосунки свідомого українства до автора українських оповіданнів російською мовою. Тим пекучіша для нас ця сторона трагичної постати Гоголя і тим дужче встає вона перед нами саме в цей час, коли ймення Гоголя у всіх на устах, що ним найдошкульніше вибивали нам очі всякі „патріоты своего отечества“, що ним підпірали централізаційні заходи й обрусительну систему, і саме тепер, під час ювілейного свята, патріотичний галас безперечно голосніше лунатиме за причілком російського письменства. Геніяльний українець, що став проводирем не свого рідного, а „сусідського“, мовляв, письменства, чи не найкраще ж ілюструє ту думку, що весь український рух ні на що і

нікому непотрібний і тим самим шкодливий, що він не має ґрунту в житті, що тільки купкою фанатиків та фантазерів держиться він і т. ин.—яку думку так люблять доводити з усяких літературних і нелітературних підворітниць? І з першого погляду аргумент цей наче б то влучний і вартий уваги, бо Гоголь ніби-то практично показав, що зовсім не треба українського слова на малювання українського життя, і воно все цілком може увійти до одного спільного письменства, як цікавий та оригінальний матеріал—не більше. З такого аргумента само собою виникає нове питання—чи не ворог нам Гоголь і чи не повинні ми до його й ставитись, як до ворога, що дав таку влучну на всі віки зброю до рук нашим ворогам? Питання, вже через те цілком натуральне, що воно не раз стояло перед українськими діячами, та певне й довго ще не зникне з обрію нашого життя, аж поки сама дійсність не зробить його цілком не потрібним.

Отже—чи ворог нам Гоголь і чи повинні ми з ним, як з ворогом, воюватись?... Чудне і страшне, коли хочете, це питання, але щò ж робити, коли наша страшна, божевільна дійсність підсовує його нам, коли йменням Гоголя вимахують ашантії російської державности, йдучи на приступ проти всяких вигаданих сепара-

тизмів і з'особна—українського? Коли Гоголем, нашим великим земляком, вибивають очі всім, хто з-поміж нас хоче зостатись вірним сином рідної землі? Коли працю Гоголя виставляють іменно за торжество тієї односторонньої, скажу так, ашантійської державности?... І не такі ще питання ставить перед нами наша проклятуща дійсність, і треба ж шукати на них відповіді, коли не хочемо, щоб вона пожерла нас.

Але перше, ніж відповісти на поставлене питання, я дозволю собі пригадати один факт із мого власного життя й подати одну цитату з листів Гоголя.

Ось факт.

Скоро я вивчився грамоти, трапилось мені, малому хлопцеві, прочитати „Вечера на хуторі близь Диканьки“ та „Миргородъ“. Не переказуватиму своїх тодішніх вражіннів, скажу тільки, що після книжки Гоголя вперше я почув себе сином рідної землі, що з „Тараса Бульби“ запала мені в душу перша іскра національної свідомости, до якої потім інші автори додавали вже тільки нового жару. В моїх дитячих думках і мріях постать Тараса переважила навіть ефектну фігуру капітана Немо з відомого Вернового роману, і я тільки з одного тоді дивувався та й смуткував не помалу: чому серед українських гетьма-

нів (собі я списав їх з якогось старого Андріяшевого календаря) нема Тараса Бульби? Що такий лицарь мусів бути конче гетьманом—інакше я собі й покладати не міг!

А ось і цитата.

„Скажу вамъ,--пише Гоголь до своєї великої приятельки Смирнової,—что я самъ не знаю, какова у меня душа, хохлацкая или русская. Знаю только то, что никакъ бы не далъ преимущества ни малороссіянину передъ русскимъ, ни русскому передъ малороссіяниномъ. Обѣ природы щедро одарены Богомъ и, какъ нарочно, каждая изъ нихъ порознь заключаєть въ себѣ то, чего нѣтъ въ другой.

„Сам не знаю“... Краще б ніхто не здужав змалювати нам духову істоту Гоголя, як це зробив сам письменник цими трьома невеличкими слівцями. То то й лихо, що сам Гоголь ніколи не знав, хто він—і це власне й стало за початок його власної драми, за те манісеньке зерно, що з його виросла потім велика трагедія всього його життя, виявившись такою силою суперечностей і контрастів, що їх тягара не міг вдержати на собі нещасний письменник. З цього виросла між иншим і та найбільш нам зараз цікава суперечність, що Гоголь своїми творами з українського життя навертає на українську свідомість одних і разом дає аргумент проти тієї свідомості другим. Нова суперечність, що коріниться все в тому ж таки нещасливому і глибоко трагичному

„сам не знаю“. Бо коли в давню старовину великий мудрець правило: „пізнай себе“ поставив за мету і зміст цілого життя людського, то можна уявити, щó почуває не звичайна, буденна, а велика людина, коли вона сама не знає, хтó вона; яка трагедія відбувається на цьому незнанні елементарно-потрібної для щастя і задоволення морального речі!...

Гоголь не знав, яка в його душа. Ще більше—він не знав і помилявся, коли говорив про „душу“: треба було сказати—„душі“. Бо в Гоголя безперечно було дві душі: українська і російська. Одна—молода, свіжа, овіяна чарівними споминами й поетичними мріями про далекий, милий серцеві рідний край; друга—стареча, холодна, сувора, з службовими замірами, з тим надмірним звеличанням офіційальної державности, що теж рано прокидається у Гоголя. Одна, що знаходила яскраві фарби і м'який юмор для українського життя, і друга, що холодним бичем сатири била по „расейской гнусной дѣйствительности“. Одна душа м'якого, любивого серця, і друга—холодного, практичного міркування та резонерства. І кожна душа жила в йому власним життям, кожна вимагала для однієї себе повної й неподільної уваги, кожна домагалася собі одній цілої істоти письменника, кожна тягла його виключно в свій бік.

Духова істота нещасного письменника була в самому корені надломана й переполовинена, в самому ґрунті дізгармонична, і з цього й починається та низка дізгармоничних прикмет, що пригнічували його й не давали йому не то розгорнутися на повну широчінь, а навіть на певний шлях вибитись. Між його душами кипіла повсякчасна й безупинна боротьба, аж поки завершилася вона тим, що попадали знесилені і зломлені обидві душі й бідолашний дводушник упустив певну життєву тропу та вже так і не напивав її, поки й життя було в тілі. Не напивав ні у сучасної критики, що й сама не могла зрозуміти і Гоголеві вияснити основну рису його натури—дводушність й надполовиненість,—згадаймо, що навіть чуткій Белинський ставив Гоголеві в надто велику заслугу, що в „Мертвих душах“ він „совершенно отдѣлился отъ малороссійскаго елемента“; не напивав у Єрусалимі, куди з горя подався був, не напивав і у фанатичного пан-отця Матвія, що тільки підтримував у йому фатальну рису його істоти й доливав до неї ще оливи мистицизму. І на цьому огні внутрішньої боротьби між двома душами своїми швидко і без останку згорів Гоголь.

Гоголь став жертвою своєї, скажу так, дводушности. Щоб урятувати себе і свій талант од загину дочасного,

щоб знайти спокій собі та добрі обставини для праці, йому конче треба було „дати перевагу“ якійсь одній душі: або твердо, консеквентно й без компромісів лишитись на українському ґрунті, як це зробив, напр., старший сучасник його Котляревський; або так само твердо, консеквентно і безоглядно передатись до російського життя і письменства, як зробили Богданович, Капніст, Гвідич і як досі роблять російські письменники з українців, їм же числа нема й міри. Або—або, третього виходу не було, бо третім і була саме ота дводушність, що розірвала Гоголя на дві половини, напоїла його жаждущу добра істоту оптом вічних ваганнів та хитаннів і передчасно довела його до загибелі, попередку наділивши йому стільки муки, що не сила людська її й видержати. Та чи ж міг Гоголь безоглядно і рішуче піддатись котрій-небудь одній стихії, піти за котроюсь однією душею, що однаково властно кликала його кожна до себе? Чи міг він свідомо вибирати між українством та російщиною?

Відповідь на це почасти знаходимо в обставинах його життя.

Сем'я Гоголів безперечно мала українські традиції. Один з його предків, Остап Гоголь, був козацьким полковником і навіть наказним гетьманом за часів руїни; другий, Танський,

у славився як український письменник XVIII віку, бувши автором українських інтерлюдій в простацькому жанрі. Батько Миколин і сам пробував сили в письменстві, написавши для сільського театру свого сусіди-магната Трощинського кілька веселих українських комедій, з яких одна, „Простак“, дійшла й до нас, а решта загинули. Видима річ, що ці родинні традиції, з одного боку, і перебування з пелюшок на Полтавщині, серед українського люду, з другого—повинні були заложити в душу молодому Гоголеві перші вражіння українські. Він зростав серед української атмосфери. Але не глибоко сягала та атмосфера. Як-не-як, а сем'я Гоголів була панська, хоч і не з великих панів; виховання майбутнього письменника одбувалось, само собою, відповідно до тодішніх „правиль хорошаго тона“, а „хорошій тонъ“, певна річ, не дозволяв ніяких близьких стосунків з „мужиками“, до того ще й кріпаками; та й ці останні тим паче не мали охоти розгортати свої душі перед паничем. Отже ці перші вражіння, безперечно українські, не могли не бути позверховими, не могли зайняти собою всю душу хлопця. Десь в глибу у його сиділа думка, що він все-таки вищий над цей люд, який мусить служити йому, і призирство та зневага до рідного народу, що носилися

в панському повітрі, натурально труїли чисту душу дитини. І звичайно ріс малий Гоголь паничиком і, як писав згодом Куліш, ніколи „не знав поселянина близко. Онъ видѣль его только съ помѣщичьяго крыльця, или изъ коляски. Онъ не сиживавъ съ нимъ рядомъ; онъ не бывавъ его обычнимъ гостемъ („Основа“, 1861 р. кн. IV, стр. 79). Пригадаймо, що для панства український селянин був тільки синонимом усього грубого, незвичайного, і ми не здивуємо, що напевне в цій атмосфері й зародились оті Голопупенки, Свербигузи та Перерепенки, якими згодом потішав російську публіку Гоголь і з яких і досі користуються гумористи десятого сорту, щоб поглузувати й собі дешевим коштом з „хохла“. Паничем Гоголь ріс дома, паничем вступив і до „гимназії вищихъ наукъ“ у Ніжині, та й тут нічого не було такого, що б збило було його з паничівської уторованої й добре накоченої путі. Схоластична наука російською мовою, товариство таких самих панят, кріпацька атмосфера—от що стояло перед Гоголем тієї пори, коли формується духовий образ людини і складається основа переконаннів на ціле життя. Правда, доходячи літ, повинен був молодий Гоголь стрівати твори українського письменства, напр. „Енеїду“ Котляревського; правда, ще

в гімназії він записував українські слова до „Лекс(икона) Малор(оссійскаго)“, але вплив російської школи не тільки не сприяв, а ще більше спиняв та глушив цю неглибоку, інстинктивну цікавість до свого рідного. Принаймні бачимо це з того, що літературні інтереси, які прокинулися в йому щонайменше на шкільній лаві, носять чисто російський або краще—пануючий тоді романтично-космополітичний характер.

Та от добув панич курсу в російській провінційній гімназії і з романтично-сентиментальною поемою „Ганць Кюхельгартенъ“ та мріями про „государственную службу“ конче по міністерству юстиції побрався до Петербургу. На службі йому зразу не пощастило, а тут ще чужа-чужісенька сторона, а тут пекуча туга за рідним краєм, оті позверхові споминки про його, і 19-літній Гоголь—автор голосних „Вечеровъ на хуторѣ близь Диканьки“... Що ця туга за рідним краєм таки справді грала не аби-яку роль в генезі перших оповіданнів Гоголя, тому може бути певним доказом його власне посвідчення. „На мене,—пише він згодом в „Авторской Исповѣди“,—находили припадки тоски, мнѣ самому необъяснимой, которая происходила, можетъ быть, отъ моего болѣзненнаго состоянія. Чтобы развлекать себя самого, я придумы-

валъ себѣ все смѣшное, що только могъ выдумать. Выдумывалъ цѣликомъ смѣшныя лица и характеры, поставляя ихъ мысленно въ самыя смѣшныя положенія, вовсе не заботясь о томъ, зачѣмъ это, для чего и кому вийдетъ отъ этого какая польза“. Такъ невідомо, за-для жарту і розваги, повстали оті славні „Вечера на хуторѣ близь Диканьки“, позначені печатю великого письменницького таланту.

Надзвичайний успіхъ безпретенціознихъ оповіданнів, цих „радужныхъ грезъ“ поета о родинѣ“, мовляв Куліш, мабуть чи не вперше примусивъ Гоголя озирнутись кругомъ себе й задуматись надъ питаннямъ—хто вінъ. Принаймні ми бачимо, що зъ Петербургу вінъ обертається до рідні в Полтавщину за всякими відомостями про побут, одягу, звичаї, пісні, перекази і т. и. „самыхъ закоренѣлыхъ, самыхъ древнихъ, самыхъ наименѣе перемѣнившихся малороссіянъ“, що вінъ просить розшукати й переслати батькові комедії. Але якъ ще й тоді все-таки мало було в його свідомости, видко зъ тихъ або досить наївнихъ, або й просто занадто для молодого парубка практичнихъ поясненнівъ, що ними вінъ свої заходи виправдовує: „здѣсь такъ занимается все малороссійское“, „это составляетъ мой хлѣбъ“—отъ що тільки й чуємо ми від Гоголя попервахъ. До

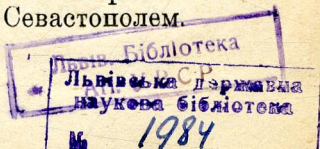
своїх перших творів приступив він і без наміслу, і без підготовки, і це зовсім ясно проглядає в „Вечерахъ“, як добре показав опісля Куліш.

Але noblesse oblige. Почавши без наміслу і для розваги, Гоголь все дужче втягується в українські інтереси, захоплюється не тільки процесом самої творчості, а й тим, що давало поживу їй. Пісні та інші твори української народньої словесности все більше притягують до себе його увагу; на цьому полі він сходиться з такими спеціалістами цієї справи тоді, як Максимович, і обережний практик на якийсь час перевертається на палкого ентузіяста „нашей единственной бѣдной Украйны“. Гоголь захожується збирати українські пісні—цю „живую, говорящую, звучащую о прошедшемъ лѣтопись“; найбільш на підставі пісень він береться „дернуть“ велику історію України, з якої, певна річ, oprіче сухого конспекта „Взглядъ на составленіе Малороссіи“ та оповістки „Объ изданіи історіи малороссійскихъ казаковъ“, нічого не вийшло, дарма що в оповістці говориться, ніби „половина моей історіи уже почти готова“. Єдиним визначним результатом цього захоплення українською старовиною була повість „Тарас Бульба“: вона та ще кілька нескінчених уривків—от і все, чим скористувався Гоголь-художник з наукових мрій

Гоголя-історика. Етнографічні його заходи мали ще менше безпосередніх результатів, бо виявилися тільки теплою статейкою „О малороссійскихъ пѣсняхъ“, з досить влучним справді поясненням українських пісень, та чималою збіркою зібраного матеріалу, що аж до цього часу перебуває в рукописній формі. Проте цей період був певне найжвавішим та найінтенсивнішим і найщасливішим у житті Гоголя: його українська душа виразно запанувала над своєю супротивницею і знаходила собі велику поживу як у цих, так і в інших заходах. „Какая теперь тишина въ моемъ сердцѣ!“ — хвалиться він в листі до матері року 1831; „спокойствіе въ моей груди величайшее“, — пише він до неї ж таки иншим разом. Йому здавалось, певне, що він знайшов свою душу, „пізнав себе“, і це відбивалось на його настрої. З великим захопленням він марить про професорську кафедру конче на Україні, в Києві, і тут українська його душа розгортається й досягає вершка своєї перемоги, накеровуючи його на досить рішучі заяви та признання. „Бросьте, — пише він 2 липня 1833 р. до Максимовича, — въ самомъ дѣлѣ кацапію да поѣзжайте въ гетманщину. Я самъ думаю то же сдѣлать и на слѣдующій годъ махнутъ отсюда. Дурни мы право, какъ разсудитъ хорошенько! Для чего и кому

*мы жертвуемъ всѣмъ? Ёдемъ! Сколь-
ко мы тамъ насобираемъ всякой вся-
чины! все выкопаемъ! "... „Я тоже ду-
малъ,—читаемо в иншому листі,—ту-
да, тудя! в Кіевъ, въ древній, въ
прекрасный Кіевъ! Онъ нашъ, онъ не
ихъ—не правда ли? Тамъ или вокругъ
него дѣялись дѣла старины нашей...
Тамъ можно обновиться всѣми сила-
ми"... „Что ж ѣдешъ или нѣтъ?—
запитуе він знов Максимовича че-
рез рік.—Влюбился же въ эту ста-
рую, толстую бабу—Москву, отъ кото-
рой кромѣ щей да матерщины ничего
не услышишь!.. Пѣсни намъ нужно
издать непременно въ Кіевѣ. Соеди-
нившись вмѣстѣ, мы такое удеремъ
изданіе, какого еще никогда ни у кого
не было“.*

Це промовляє одна душа Гоголева,
але не забуваймо, що єсть у його ще
й друга душа, і поки перша клопо-
талась коло українських пісень та
історії, збиралась до Київа й палала
українським патріотизмом—друга ду-
ша потихеньку, але певно робила своє
діло. Вона затягувала нашого письмен-
ника все глибше й глибше в загально-
російське життя—навіть не в те ро-
зумове життя, що саме тоді почало
складатись коло Станкевича, молодого
Белинського, Герцена то-що, а в ту дра-
говину офіціальної Миколаєвської Ро-
сії, що згодом довела свою мертвот-
ність на полях під Севастополем.

Правда, з 1831 року Гоголь пристає до гурту російських письменників і переймається літературними російськими інтересами, але в цьому гурті, надто по смерті Пушкіна, він завжди був чужий усім. І от паралельно з наростанням українського патріотизму, зростає в йому й реакція російської державности проти того патріотизму, і нарешті письменник признається, що він і „сам не знає, яка у його душа“. Праця над широкими темами „Ревизора“ та „Мертвыхъ душъ“ ще більше одриває Гоголя од безпосередніх українських інтересів, і вони потроху глушаться; все менше й менше свіжих та здорових вражіннів дістає Гоголь од першої душі, все слабше вона змагається і натомість випинається надмірно друга. І кінець-кінцем Гоголь, як він сам каже, „размахнувся такимъ Хлестаковымъ“ в „Перепискѣ съ друзями“, що знесилені повсякчасною боротьбою душі його вже не можуть вернутись до рівноваги. Поет у йому видимо гасне, гасючи й світильник свого таланта. До того ж Гоголь тепер живе здебільшого за кордоном, і здалека Україна і Московщина зливаються в ту абстрактну „Русь“, до якої обертається поет з підігріто-патріотичними, надмірно-піднесеними й риторичними покликами. З літературним життям свого тіснішого рідного краю він де далі все більш розминається,—він попросту

не розуміє його. Коли появилось вогневе слово геніяльного Кобзаря українського, то з важким непорозумінням спинився перед ним Гоголь. „Дьогтем тхне“—рішив він, як що вірити Данилевському, ознайомившись з творами Шевченка, такими далекими од його власного тодішнього настрою, як далекі були українські народні пісні від холодних розумувань „Перепишки“. І це не диво, бо тоді вже містицизм убивав у Гоголі обидві знесилені обопільною боротьбою душі його. Могучий протест проти „гнусной дѣйствительности“ кріпака-поета так різав ухо поетові-панові, що якраз тоді захожувався її обороняти.

Чи могло ж, запитаємо, з Гоголя вийти щось інше з українського погляду, ніж вийшло? За тодішніх обставин—ледве. З одного боку, він жив занадто далеко від рідного краю і де далі, все чужішим робився йому та й сам осторонь ставав од його найближчих інтересів. З другого боку—і це найважніше—у його самого, не було такого могучого стимула до спільного життя з рідним краєм, який був, напр., у Шевченка в образі боротьби з кріпацьким лихом. Нарешті й самий народ—а що тоді було українського, опріч народа?—був для його раз-у-раз „таинственнымъ незнакомцемъ“, облитим чарами поезії в його творах і зовсім іншим на ділі.

Що Гоголь мусів згодом зійти цілком з українського ґрунту, до цього фатально тягли всі умови його виховання і життя—виховання панича і життя серед інтересів чужих рідному краю; але українська душа його довго змагалася проти цього, виявляючись несвідомо для самого автора в кращих утворах його таланта і, нарешті, знесилена, помстилася за себе, ослабивши в йому відпорну силу й тієї другої душі. Переполовинений, повний суперечностей і контрастів, Гоголь не видержав і впав під вагою життя, як жертва своєї дводушности.

Ворогом українству Гоголь, певна річ, не був, та й не міг бути, бо на це не попустила б його „хохлацкая душа“. Але все лихо його й весь трагізм його особистої й громадської драми залежали від того, що та душа була „хохлацкою“, а не українською. Отже хоч свідомости національної й не мав Гоголь, але все ж таки зовсім даремне силкуються побивати Гоголем український рух. Питання про свою національну душу Гоголь рішив тільки для себе одного, та й то, як знаємо, рішив так зле і невдатно, що це рішення зробилось для його зерном половинности і джерелом муки, які підірвали і його творчу силу, і навіть саме життя. Рішення його було величезною помилкою, а чи ж можна особисту помилку

хоча б і геніяльної людини виставляти за обов'язкову норму для всіх і кожного, чи можна несвідомість брати за щось бажане й позитивне? Як заступник певної групи громадянства, що стояла *над* народом і його інтересами не боліла, Гоголь може бути і дійсне був прикладом і зразком для людей того ж самого стану, що шукають собі оправдання за своє „потурчення“. Але не забуваймо, що єсть ще український народ, для якого таке рішення усе одно, що смерть, і який ніколи не може пристати на формулу незнання, що за душа у його в тілі. Щоб бути дійсно народом, щоб не вмерти, як окрема індивідуальність, народ мусить мати одну, не переполовинену, не роспанахану душу, і цією душею може бути тільки та, з якою він прийшов на світ. Політика дводушности тут тим менше може зарадити, що навіть особу, навіть геніяльну особу—Гоголя самого—довела вона до марної рострати творчої сили, і коли з Гоголя може бути який-небудь зразок для нас, то тільки зразок на те, як не треба робити, щоб зберегти в собі свіжість, духову неподільність та гармонію почуття й діяльності.

Факт певний, що талановиті твори Гоголя з українського життя, хоча й були написані чужою мовою, хоча й не виявляли доброго знання україн-

ського життя в авторі, все-таки викликали інтерес до України, дарма, що то була Україна зовсім не та, яка існувала на ділі. Недавно один спритний російський критик висловився, що Шевченко, мовляв, не Україну малював у своїх творах, а Апельсинію — і ця думка, недоладня і цілком помилкова що до Шевченка, дуже до речі, коли ми розглядатимемо Гоголеві оповідання з українського життя. У Гоголя Україна справді була якоюсь Апельсинією, де люде всього тільки й мають турботи, що кохання, де сонце гріє—не пече, де природа дихає лагідним спочуттям до людей,—одно слово, то був край,

Гдѣ все обильемъ дышетъ,
Гдѣ рѣки льются чище серебра,
Гдѣ вѣтерокъ степной ковыль колышетъ,
Въ вишневыхъ рощахъ тонуть хутора,—
і т. ин., як почали малювати Україну російські епігони Гоголеві.

Але й цим Гоголь прикував увагу громадянства до свого рідного краю, і в цьому велика його заслуга перед ним. Можливо, і так таки було напевне, що твори Гоголя зробилися для де-кого з українців стимулом до того, щоб глибше вдивитися в ту фантастичну, блискучу Апельсинію й розшукати її реальні риси, зазначити її дійсне становище на землі. „По часу, коли появились малоросійські повісті Гоголя і „Тарас Бульба“,—завважив ще Дра-

гоманов,—ми маємо повне право считати, що Гоголь породив і поетичні проби Метлинського, Костомарова і самого Шевченка і коли не визвав, то йшов паралельно з етнографічними роботами Максимовича, Бодяньського, Срезневського і т. д., і був таким робом одним з батьків новішого українського народолубія, тим більше, що про Україну так багато і голосно говорив чоловік, ставший зразу рядом з Пушкином авторитетом у очах російської громади“ (Українець, — „Література російська, великоруська, українська і галицька“, Львів, 1873, стор. 42). І що ця думка багато має правди в собі, це доводять наші літературні стосунки до Гоголя.

Всі українські народолубці старшої генерації просто з захватом ставились до Гоголя. Про Максимовича я не говоритиму, бо слід обопільних дружніх стосунків його з Гоголем видно з тих уривків, які подано вище. Але от Шевченко, заступник нової, вже цілком демократичної України. В своєму відомому вірші „За думою дума роєм вилітає“, посвяченому Гоголеві, український поет пише:

Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже,—

тобто не одним способом, але однаково ми роботу робимо, не одним шляхом, але до однієї мети йдемо —

будимо людські душі і сприяємо національному відродженню рідного краю. І хоч дійсність не давала тоді ще великих наслідків тієї роботи, але дарма—кінчає Шевченко:

А ми будем
Сміятись та плакати...

Шевченкова посвята — то може перше признание українцем тієї заслуги, якою відзначився Гоголь у справі національного відродження рідного краю, і признание тим важніше, що воно вийшло від Шевченка і в такій категоричній формі, яка не допускає иншого витолковування.

Правда, визнаючи цю заслугу Гоголя, виховавшись українцями почасти й під його впливом, бо на його творах, українці вже за життя Гоголя дивилися глибше й далі, ніж він показував. „Конечно, — писав р. 1844 Ієремія Галка (Костомаров), — Гоголь въ своихъ высокихъ созданіяхъ много выразилъ изъ малороссійскаго быта на прекрасномъ русскомъ языкѣ, но надобно сознаться: знатоки говорятъ, что *многое то же самое, будь оно на природномъ языкѣ, было бы лучше*“ („Молодикъ“ 1844 р. стор. 161). Ще виразніші поправки до Гоголя робить Куліш. Іменуючи не раз своє покоління „преемниками Гоголя въ самопознаніи“, „призванными имъ къ сознанію своей національности“, і визнаючи цим генетичний зв'язок між

діяльністю Гоголя та новішим „українофільством“ — Куліш проте стоїть на зовсім иншій вже теоретичній основі, і не тільки що до самої мови. Він вимагає від українського діяча не самого тільки безпричинного сміху та артистичної краси в малюванні українського народу, не тільки „радушныхъ грезъ поэта о родинѣ“ — він вимагає спочуття, життєвої правди і свідомої праці коло народного добробуту й освідомлення. „Можетъ быть,—каже Куліш,—и есть на свѣтѣ такая нація, которая назоветъ ихъ (Гоголеві створіння) своими кровными типами, но *мы*, всѣ тѣ, кто въ настоящее время имѣетъ драгоцѣнное право называть себя украинцемъ, объявляемъ всѣмъ вообще, кому о томъ вѣдать надлежитъ, что разобранные и упомянутые мною типы Гоголевскихъ повѣстей—не наши народные типы, что хотя въ нихъ кое-что и взято съ натуры или угадано великимъ талантомъ, но въ главнѣйшихъ своихъ чертахъ они чувствуютъ, судятъ дѣйствуютъ не по-украински, и что поѣтому, при всемъ уваженіи нашемъ къ таланту Гоголя, мы признать ихъ земляками не можемъ“ (Основа“, 1861 р. кн. V, стор. 19—20). Намъ жалко разстаться съ тѣми восторгами, якіе ми чувствовали во времена они при чтеніи „Вечеровъ на хуторѣ“,—так

кінчає Куліш,—все равно, „какъ жалко исторгнуть изъ памяти первыя игры невозвратной юности“. Но всякій возрастъ имѣть свои переваги и свою замѣну того, что было безразлично хорошо въ прежнее время“ (ib. 33).

Реформатор російського письменства, що розпочав у йому, як влучно сказав Чернишевський, славетний „гоголевський періодъ“, Гоголь безперечно мав великий вплив і на українське письменство. І мав не тим, що на нашому ґрунті утворив реальну школу письменників, бо реалізм і до його краще і повніше поставлений був першими українськими письменниками, у яких довелося самому Гоголю вчитись; а тим, що своїм талановитим словом він навернув і, як знаємо, до цього часу наvertsє багатьох українців до свого народу, що зробився був на початку нашого національного відродження учителем „самопознання“. Дарма, що те Гоголеве „самопознання“ неглибоке було і примитивне, що воно одяглося в такі форми, які переросло дальше ж покоління; дарма, що сам учитель на перших же кроках перестав задовольняти своїх учнів, іменно як учитель. На світанку національного життя ми й не можемо вимагати від людей тієї свідомости, яку маємо сами, і нам досить того, що Гоголь—може, незалежно від своїх замірів та

бажаннів, несвідомо для себе самого— став одним із перших моторів нашого національного руху, щоб скласти перед ним велику пошану від вдячних нащадків. Для нас було б любіше, звичайно, зачислити його в ряди наших безпосередніх і неподільних діячів, бачити його ім'я записаним на сторінки історії українського письменства, але цього не сталося через відоме всім нам лихоліття. Хоч це і прикро і сумно, але—що ж робити—мусимо задовольнятися тим, що українська душа Гоголя хоч часткою віддала рідному краю те, що взяла від його. Частка—не ціле, то певне, але за тодішніх обставин, на світанку нашої національної свідомости, і та частка не була вже занадто малою і легковажити її ми не можемо.

Тепер, думаю, ясно—чим був для нас Гоголь і як повинно ставитись до його сучасне українство. Ясно так само й те, чи мають право централізатори й обрусителі узурпувати собі ймення Гоголя і ним виправдувати свої злочинні операції над тим народом, що дав не тільки самого Гоголя, але й краще з того, що було в Гоголі. Великий російський письменник був далеко тісніше зв'язаний з рідною стихією, ніж сам думав; образи дітячих літ так міцно пристали до його вражливої душі, що й опісля з них та з народних українських пісень і пере-

казів він черпав повними пригорщами кращі свої створіння, кращі образи і мову. Так, навіть мову, хоч вона мала формально чужий вигляд. Проф. Мандельштам у своїй надзвичайно цікавій монографії „О характеръ Гоголевскаго стиля“ показав, що там, де Гоголеві треба було ширій свій настрій вилити, там він пив з рідного джерела, користуючись з української мови й тільки переказуючи, а то й цього иноді не роблючи, свою думку російськими словами. Думав він по українському і тільки перекладав, пишучи, на російську мову. Справедливі через те були нападки пуристів російської мови на Гоголя за те, що у його „языкъ слишкомъ отзываетъ малороссіянизмомъ“,—тільки що ці панове не розуміли, яку вагу український елемент мав у всій творчості великого письменника, не бачили, що тут саме й грає життя, в цій природній йому стихії, що тут його сила—в єднанні хоч думками з рідною землею. Визволившись під кінець життя від „малороссіянизму“, Гоголь визволився і з-під власти дійсної краси, загубив і власний стиль свій, придбавши замість його те, що д. Мандельштам влучно зве „словоизліяніємъ“—безбарвну балаканину, розведену водою тривіальних думок. Позбувшись „малороссіянизму“, Гоголь перестав бути Гоголем, у йому вмер дійсно великий

письменник. Його останні твори—то тільки попів з того, чим колись жив письменник, то недогарки його переполовиненої істоти. На ділі Гоголь помер далеко раніше, ніж котрась невблаганна Парка перетяла нитку його життя. От чого на ділі добивалися і, на жаль, таки добилися ті сучасники Гоголя, що картали його за українську стихію.

Не иншого ж, тільки для всього українського народу, хотять і нащадки їхні, а надто ті, що самі українці зроду—всі оті „общероссы“, „тоже-малороссы“, „малороссіяне, говорящіе по русски“ та инші одміни одного типу, що своє ренегатство виправдовують прикладом нещасного мученика дводушности. Сам Гоголь дав їм таку влучну і разом безошадну характеристику, що кращої й не вигадати. Ви пам'ятаєте мабуть образи симпатичних Гоголеві старосвітських поміщиків, яких він протиставляє „тѣмъ низкимъ малороссіянамъ, которые выдираются изъ дегтярей, торгашей, наполняютъ, какъ саранча, палаты и присутственныя мѣста, дерутъ послѣднюю копейку съ своихъ же земляковъ, наводняютъ Петербургъ ябедниками, наживаютъ, наконецъ, капиталъ и торжественно прибавляютъ къ фамиліи своей, оканчивающейся на о, слогъ въ. Нѣтъ,—кінчає Гоголь про своїх героїв,—они не

були похожими на эти презрѣнныя и жалкія творенія, такъ же какъ и всѣ малороссійскія старинныя и коренныя фамиліи“. Чудовий портрет, і в йому так легко пізнати й зараз багатьох із тих, хто іменем Гоголя воює проти українства, пишучи на його „ябеди“ та доноси, або згорда та зпишна до-рікаючи „узостью“. І багато власних рис пізнали б ці „жалкія творенія“, перечитуючи твори Гоголя, як би здатні були розуміти і серцем відчути прочитане. Але цього не дано їм...

Не любов і пошану до великого письменника виявляють вони, вихваляючи в йому як-раз те, що стало причиною його особистої і громадської трагедії, що його таланти перевело на порожнє моралізаторство й позбавило світ великих творів. Вони уславляють знаряддя муки, якої зазнав Гоголь,—те знаряддя, що не було б його, як би великий письменник з більшою свідомістю дивився на свою працю, як би він знав, „яка душа у його“, і як би не зрікався тієї душі, що дала йому все, що його Гоголем зробило. Беручи приклад з близької до нас релігійної сфери, скажемо, що не перед Христом-мучеником за людскість падають вони навколішки, а перед хрестом, на якому той мученик віддав свою стражденну душу; не людині, а шибениці вони храми ставлять і ганебному знаряддю нелюдської кари скла-

дають свої молебні... І такі молебні перед Гоголем з нечистих уст—то найгірша зневага його, жалю і спочуття вартої, пам'яті.

В Гоголевські дні ми теж схиляємо побожно чоло перед цим мучеником дводушности, але не вихваляти знаряддя його муки будемо ми, не цілувати кайдани, що оповили його духову істоту й розірвали на двоє та переполовинили його душу—ні... Ми можемо тільки з обуренням та протестом згадати ті обставини життя, що калічили й калічать кращих синів нашого рідного краю й завдають їм зайвих і нікому непотрібних мук на пагубу їхнього таланту за-для громадського діла. Використавши для його всю свою силу (а це зробити міг тільки однодушний Гоголь, як би він не зійшов був з рідного ґрунту), він і всьому світові прислужився б далеко більше, не тільки рідному краюві. Не сама тільки Україна може плакати над цим мучеником дводушности: його занепад—це минус в загальнолюдській скарбниці, так не багатій на великі таланти. Це пропадає жертва.

Як зразок такої непотрібної жертви Молохові ашантійської державности—Гоголь завжди буде жити в пам'яті всіх свідомих і однодушних людей на Україні.

РАДА,

політична, щоденна українська
економічна і літературна
газета

(РІК ВИДАННЯ ЧЕТВЕРТИЙ).

Напрямок газети не партійний
демократично-поступовий.

Особливу увагу РАДА звертає на
місцеве життя провінції.

Власні кореспонденти в столицях і
по всіх значніших містах України.
В державній Думі і Державній
===== Раді кореспонденти **ВЛАСНІ**

Додаток на рік 1909 за доплату 2 карб.

М. Аркас

===== Історія України-Русі =====

Пробні числа висилаються дурно.

Коштує РАДА з приставкою і пере-
силкою в Росії на рік 6 карб. Випла-
чувати можна частками.

Адреса редакції й головної контори:
у Києві, Велика Підвальна вул. д. № 6.
біля Золотих Воріт. Телефон 1458.

Редактор М. Павловський.
Видавець Є. Чикаленко.

0,93 коп (19862) А1984
СКЛАД ВИДАНИЙ
в „Українській книжарні“
Київ, Безаківська, 8.

Того ж автора продаються книжки:

Въ поискахъ новой красоты. К. 1902. Ц. 30 к.

На мертвой точкѣ. К. 1904. Ц. 30 к.

Литературный Банавентура. К. 1905. Ц. 15 к.

Бытописатель пореформенной Украины. К. 1905.

Ц. 9 коп.

Замѣтки на текущія темы. К. 1905. Ц. 9 к.

Памяти В. В. Лесевича. К. 1905. Ц. 9 к.

Національне питання в Норвегії. Львів, 1902.

Ц. 15 к.

Офіційна критика на Шевченка. Львів, 1907.

Ц. 10 к.

Шевченко й українське письменство. К. 1907.

Ц. 5 коп.

Марко Вовчок. Літературна характеристика. К. 1907. Ц. 10 к.

Літературний намул. К. 1908. Ц. 15 к.

Карпенко-Карий. Літературна характеристика. К. 1908. Ц. 15 к.

Тарас Шевченко. Життя його та діла.

Вид. „Просвіти“ К. 1908. Ц. 10 к.

Єврейська справа на Україні. К. 1909. Ц. 15 к.

Гнучка чесність. К. 1909. Ц. 5 к.

Ціна ~~4~~ коп.

Рл1984

С. ЄФРЕМОВ

Між двома...

